

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

ОНОМАСТИКЭМ ШЫЦ ЛЕКСИКЭ ЗАНЭХЭУ Л.Я. ЛЮЛЬЕ ИЛОФШАГЪЭХЭМ КЪАХЭДГЪЭШЫГЪЭХЭМ БЗЭ ЗЭГЪЭШІЭНЫМКІЭ МЭХЪАНЭУ ЯЛЭР¹

Saida ABREGOVA NEMLIOĞLU²

Аннотациер

Тилофшлэн зыфэгъэхьыгъэр ономастикэм илахъэхэм ашыцэу лъэкьуацлэхэу (антропонимхэу), лъэкьыцлэхэу (этнонимхэу), чыплацлэхэу (топонимхэу), псыхьуацлэхэу (гидронимхэу) Люлье илофшлагъэхэу «Урыс-адыгэ гушыралъэм», тарихь-этнографие тхыгъэхэм къахэдгъэшыгъэхэр ары. Мы илофшлагъэхэм къадэхьыгъэ материалхэр Люлье хы Шуцлэ лушъо Шапсыгъэ зыцэлэ лъэхъаным чыплэрыс адыгэ лъэкьхэм ящылаклэ-псэуклэ нэшанэхэм аклырыплъызэ, яупчлэ кыуыгъоигъэх. Шапсыгъэ лакъохэу, лъэкьуацлэхэу нахь бэрэ узэрихьыллэн плъэкьыцлэхэр Люлье кыхегъэшыцх. Лакъо пэпчыи лъэкьоцлэ пчъагъэ гъэнэфагъэу кыхеубытэх. «Урыс-адыгэ гушыралъэм» ыкйи тарихь-этнографие тхыгъэхэм адыгэ лъэкьыцлэхэр кыщепчых. Тарихьымклэ мэхъанэ ин зилэр зыцлэ нахь къэмынэу адыгэ лъэкьым хэклодыкыгъэхэ лъэкьхэр ары. Ижэрэ Адыгэ Хэкум ишъолъыр ит псыхьохэу шъэм ехэу Люлье хегъэунэфыкы. Этнографие тхыгъэхэм чыплацлэхэми ташылоклэ. Тхьабэ диным илъэужхэу къэнагъэхэу тхьацлэхэм, тхьальэлухэм ягугъу кыщепшы.

Купкырыло Гушылэхэр: Этнографие, Лъэкьуацлэхэр, Лъэкьыцлэхэр, Псыхьуацлэхэр, Чыплацлэхэр, Тхьацлэхэр, Тхьабэ дин.

L. YA. LULYE'NİN ESERLERİNDE TANIMLANAN AD BİLİMİN (ONOMASTICS) SÖZCÜKSEL BİRİMLERİNİN DİL ÖĞRENİMİNDEKİ ANLAMI

Öz

Bu makalede, L. Ya. Lulye'nin eserlerinde, "Rus-Çerkes veya Adıge Sözlüğü"nde ve tarihi ve etnografik makalelerde tanımlanan antroponim, etnonim, yer adı, hidronim ve teonim gibi ad bilimsel kategoriler temel alınarak çalışma yapılmıştır. L. Ya. Lulye, Karadeniz Şapsıg'ya'da kaldığı süre boyunca yerel Çerkes (Adıge) nüfusuyla doğrudan görüşmeler yaparak ve bu bölgenin alt etnik gruplarının etnografik özelliklerini gözlemleyerek bu ad bilimsel materyalleri toplamıştır. Şapsıg antroponiminde L. Ya. Lulye en yaygın isimleri belirler. Her soyadı, dalın atalarının köklerini içerir. "Rus-Çerkes veya Adıge Sözlüğü"nde ve etnografik makalelerde Adıge etnonimlerini listeler. Tarih açısından, daha sonra var olmayan alt etnik grupların adları büyük ilgi görmektedir. L. Ya. Lulye, tarihi Çerkesya topraklarında bulunan yüzden fazla hidronim kaydeder. Etnografik makalelerde yer adları yer almaktadır. Çerkeslerin inanç ve dinsel ritüellerini anlatan çok sayıda politeist isim aktarılırken, bunların arasında paganizm izleri de görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etnografya, Antroponimler, Etnonimler, Hidronimler, Yer adları, Teonimler, Politeizm.

¹ Мы тхыгъэу нахь игъэклотыгъэу сыздэлэжыгъэм 2002-рэ илъэсым АКЪу-м шылэгъэ конференциеу «Проблемы региональной ономастики» зыфилорэм шезгъэдэлуыгъэх.

² Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Çerkez Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, e-posta: saidaabregova@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2467-6692.

Bu Yavına Atıfta Bulunmak İçin/Cite as: Abregova Nemlioğlu, S. (2024). Ономастикэм Шыц Лексикэ Занэхэу Л.Я. Люлье Илофшлагъэхэм Къахэдгъэшыгъэхэм Бзэ Зэгъэшлэнымклэ Мэхъанэу Ялэр / L. Ya. Lulye'nin Eserlerinde Tanımlanan Ad Bilimin (Onomastics) Sözcüksel Birimlerinin Dil Öğrenimindeki Anlamı. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(Özel Sayı), 84-90.

Ономастикэм Шыщ Лексикэ Занэхэу Л.Я. Люлье Илофшлагэхэм Къахэдгъэщыгъэхэм Бзэ ЗэгъэшлэнымкӀэ Мэхъанэу Ялэр

Адыгэ гушыӀэхэм яугъоин ыкӀи адыгабзэм изэгъэшлэн лъэхъан чыжбэхэм къащегъэ. Я XVII-XVIII-рэ лӀэшлӀэгъухэм зекӀолӀхэу ыкӀи шӀэныгъэлэжъхэу Е. Челеби, Н. Витсен, Ф.И. Штраленберг, И.А. Гюльденштедт, П.С. Палас къакӀэныжыгъэ тхыгъэхэм адыгэ гушыӀэ зэгъэуӀугъэхэм тащыӀокӀэ (Шъаукъо, 1996). Я XVIII-рэ лӀэшлӀэгъум иухыгъо къыщегъэжыагъэу шӀэныгъэм, гъэсэныгъэ зэгъэгъотыгъэным ыуж ехъэх. ГушыӀэ къэугъоин къодыем хӀкӀыхи, адыгэ гушыӀалӀэхэр зехагъэуцохэу зыхъугъэр я XIX-рэ лӀэшлӀэгъур ары нылӀп. Адыгэ тхыбзэм икӀыхэхын нахь игъэкӀлотыгъэу зыфежыагъэхэр я XIX-XX-рэ лӀэшлӀэгъухэр ары. Мыщ къыхэлэжыагъэхэм ащыщ Л.Я. Люлье. Хэутыгъэ гушыӀалӀэхэм апэрэу ахалытэ Л.Я. Люлье и «Урыс-адыгэ гушыӀалӀэ». Л.Я. Люлье адыгэ культурэм итарихь ыцӀэ нахь зэрэщыӀугъэр ежъ иэтнографие илофшлагъэхэр ары. КавказыбзэхэмкӀэ гъэсэгъэ ин дэдэу П.К. Услар ащ ехыӀлагъэу мары ытхыщтыгъэр: «Географие зэхэцагъэ купым КавказымкӀэ икӀыутэмашъхъэ ия 4-рэ тхыӀ Белл илофшлагъэу ыкӀи цыкӀлухэми Л. Люлье итхыгъэ шлагъохэу къыдэхъагъэхэр арых нылӀп адыгэхэмрэ убыхыхэмрэ яэтнографие ехыӀлӀгъэ шӀэныгъэмкӀэ анахь шлуагъэ зилӀэхэр» (Услар, 1887, стр. 83).

ЗӀлашӀэрэ зекӀолӀхэм ащыщэу я XIX-рэ лӀэшлӀэгъум адыгэ лъэпкъхэу шапсыгъэхэм, нэтыхъуаехэм, абдзахэхэм якъэтхыхъан, ячӀыгу, ящыӀакӀэ-псэукӀэ зэригъэшлэнэу ыкӀи ежъ игулытӀэхэмкӀэ къытхыжынынэу анахь амал зилагъэр Л.Я. Люлье. Илъэситфым ехъу Л.Я. Люлье адыгэ лъэпкъхэм ахэсыгъ, абзэ зэригъэшлагъ, илофшлэн ыгъэцӀкӀэнымкӀэ ари зишлуагъэ къекӀыгъэм шыщ.

Адыгабзэм игушыӀэ зэхэубытагъэ (илексикэ) шыщхэу цӀэхэр: лӀакъомэ ацӀэхэр (антропонимхэр), лъэпкъыцӀэхэр (этнонимхэр), чыӀлацӀэхэр (топонимхэр), псыхъуацӀэхэр (гидронимхэр) апэрэу къызцагъэнафэхэрэр тиӀлӀгъэс лытыакӀэ ыпӀкӀэ хы ШлуцӀэ чынальэм и темыр-къохъапӀэ тхыгъэ саугъэтхэу къыхагъэшхэрэр ары.

Гъэсагъэу А.В. Суперанскэм иеплъыкӀэкӀэ «Ижърэ тарихьымкӀэ анахь мэхъанэ ин зилӀр лӀакъохэм ацӀэ изэгъэшлэн. Ащ къыуегъашӀэ лъэпкъ зырызхэр къызтекӀыгъэхэр, нэмыкӀ лъэпкъхэми зӀблӀгъэныгъэу адырӀэр» (Суперанская, 1973, стр. 16). Шапсыгъэ антропонимиконым (цыфыцӀэхэмрэ лъэкъуацӀэхэмрэ зыушӀтрэ шӀэныгъэр) (Блягоз & Тхаркахо, 2002, стр. 6) Люлье лӀакъохэм ацӀэхэр къыхегъэщы ыкӀи ахэм зэряджагъэр «чыӀпӀэрысхэр» (Люлье, 1991, стр. 21). Шапсыгъэ антропонимхэм нахь бэрэ узщарихыӀлӀэр лӀакъохэу хы къыхегъэщы: Надхо, Нетахо, Кобле, Схапете, Гоаго-Соотох ыкӀи Гоаие (Люлье, 1991, стр. 24). ЛӀакъо пӀпчы лъэкъоцӀэ гъэнэфэгъэ заулэ къыхиубытэу къегъэлыагъо. Ахэмэ ащыщых мы къыкӀэлъыкӀорэ лӀакъохэр ыкӀи лъэкъуацӀэхэм япчъагъэ: Надхо (Натхъо)-27, Нетахо (Нэтлахъо)-18, Схапете (Шъхъапытэ)-194, Гуаго (Гъуагъо)-21 ыкӀи Гоаие (Гъуае)-16 (Люлье, 1991, стр. 24). Ежъ къызэрилъытагъэмкӀэ, абдзэхэ лъэпкъым лъэкъоцӀэ тӀокӀипӀл хэхъэх. Ахэмэ ащыщэу нахь бэрэ узэрихыӀлӀэхэрэр: Цей (Цэй), Куб (Кубэ), Дзиб (Дзыбэ), Хаток (ХъаткӀо), Свюзе (ШъошӀ), Тлиш (Лъышэ), Кут (Къут), Кетаур (Къетаур), Бирица (БырыцӀэ) (Люлье, 1991, стр. 25). ЛъэкъуацӀэу къыхигъэщыхэрэм ащыщых Хатхе (Хъатх), Хагур (Хъагъур), Хатуев (Хъатуй), Хапий (Хъапый), Хезикъ (ХъазыкӀу), Хахурате (Хъэхъуратэ), Харате (Хъаратэ), Ханту (Хъантыу), Хамтез (ХъамытӀэжъ), Хатуз (Хъэтлаужъ),

Хезетль (Хыдзэл), Хаку (Хьакь), Хатлох (Хьатлахь), Хадишь (Хьадышь), Хагун (Хьагьун), Хамтоху (Хьамтлэхь)³.

Льэкьуацлэу лакьо пэпчь илэм ыныбжьы, кьэхьуклэ льяпсэу илэри зэфэшхьафых. Льэкьуацлэхэу «хьэ» зыхэтхэм кьызхэкьыгьэмклэ льяпсэ гьэнэфагьэ илэу еплъыклэ зэфэшхьафхэр щылэх. Кавказыбзэхэмклэ зэльашлэрэ гьэсагьэу Н.Ф. Яковлевым итхыгьэу «Грамматика кабардино-черкесского литературного языка» зыфилорэм щетхы: «Нэмыкл льяпкьхэм афэдэу ижьклэ адыгэхэми хьэр унэгьо псэушхьэу ялагь» (Яковлев, 1948, стр. 230). Зэман чыжьэ дэдэхэм адыгэхэм цыхьэ фашлэу хьэр ялагь. Унэгьо псэушхьэхэу, цыфымрэ, ащ иунагьорэ кьэзыухьумэрэмэ льятэныгьэшхо афашыщтыгьэ. Нахь гугьэплэшхо зыфашыщтыгьэр хьэр ары. Ащ цыфыр клодынымрэ уз зэфэшхьафхэмрэ ащеухьумэ алоштыгьэ (Чуяко, 2015, стр. 6). Ащ кьыхэкьлэуи «хьэ» зыхэт цлэхэр афаушыщтыгьэх. Ащ нэмыклэу лы зыфилорэ гушылэ лахьэр льякьуацлэхэу Л.Я. Люлье кьытыхэрэм бэрэ кьахафэ: Глечась (Льэчлас), Шехетль (Шэхэл), Глияшь (Лылаш), Шеретль (Шэрэл), Глекузь (Льэкьужь), Глиф (Лыф), Глепсук (Льэпшкьыкь), Глетсерок (Льэцэрыкь), Глетхозь (Льэтхьожь). Тыр унагьом ышхьэу зэрэщытым кьыхэкьлэу тым ыцлэ ыпэ рагьэшгьэу ащ ишьяохэм яджэщтыгьэ. -Кьу, -кьо зыфилорэ лахьэр «ко»-клэ кьэтыгьэу льякьуацлэхэр кьетых: Туко (Тыкь), Худоко (Хьудэкь), Раток (Ратэкь), Берок (Бэрэкь). Цыфмэ апкьынэ-лынэ лахьэу зыхэт льякьуацлэхэри адыгэмэ ялэх. Ар кьыгьэшкьыпкьэжьэу шхьэ зыфилорэр Л.Я. Люлье итхыгьэхэм кьахафэ: Схабэ (Шхьабэ), Схакумеде (Шхьакьлумед). Нэмыкл цыф льяпкьхэм афэдэу адыгэхэри дин зэфэшхьафхэу зэрылажьэщтыгьэхэм кьатыгьэ льякьуацлэу щылэмэ ащыщых гушылэу «тхьэ» зыхэт льякьуацлэхэр. Ар кьеушыхьаты Люлье кьытхыгьэ льякьуацлэхэу Тхахоахо (Тхьэхьаухь), Тхаитле (Тхьэил) (Люлье, 1991, стр. 26).

«Урыс-адыгэ гушылальэм» ыкли этнографии тхыгьэхэм льяпкьыцлэу (этнонимхэу) кьахафэхэрэм япчьягьэ пшы мэхьу: кьэбэртаехэр, бесльэнейхэр, мэхьошхэр, клэмгуехэр, жанэхэр, хьатикьуаехэр, бжьэдыгьухэр, абдзахэхэр, шапсыгьэхэр, нэтхьуаджэхэр (Люлье, 1846, стр. 4; Люлье, 1991, стр. 6). Ахэмэ ащыщ щысэ, Л.Я. Люлье игупшысэклэ абдзах зыфилорэм имэхьанэ «абадзэхэм ахэкьлэ» зыфилу. Л.Я. Люлье етхы: «Тыналэ зытетидзэн фаер, апэрэмклэ мыр чыплэм ыцлэ, мыщ кьеушыхьаты абадзэхэр абдзахэмэ ашхьэкьлэ зэрэпсэуштыгьэхэр (Люлье, 1991, стр. 8). Мэрэтыкьо Кьасым кьызэритхьыжырэмклэ абдзахэхэр ижьклэ тло зэтрауыщтыгьэх: ыпшгьэрэ абдзах ыкли ыхэрэ абдзах. Мыр кьеушыхьаты чылашхьэми чылакьлэми адэс абдзахэхэм ягушылакьлэ зэрэзэфэмьдэми. Ыпшгьэрэ абдзахэхэр кьушхьэм чыжьэу хэдзагьэхэу Тубэ клэм щыпсэуштыгьэхэр ары. Ыхэрэ абдзахэхэр джырэ кьалэу Псыфабэ кьыгьэгьунэрэ чыналээхэм ащыпсэуштыгьэх (Меретуков, 1994, стр. 8).

Адыгабзэм мэхьанэ гьэнэфагьэ щызилэмэ ащыщ адыгэ льяпкьхэу зыцлэ нахь тарихьым кьыхэмынагьэхэм. Л.Я. Люлье кьызэритхьыжырэмклэ ахэмэ ащыщ льяпкьыцлэхэр (этнонимхэр) чебсин (клэпсын), хегайк (хэгьакьлэхэр), хетук (хытыку) (Люлье, 1991, стр. 6-7). Клэпсынхэр нэтхьуаджэхэм ащыщ льяпкь. Хы Шуцлэ лушгьом итыгьэкьохьаплэклэ клэу стафэ хьужыгьэгьэ чыплэм клэпсынхэр ичыплэрыс льяпкьыгьэх. Адыгэ льяпкьэу хэгьакьлэхэр кьалэу Анапэ илэгьо-блэгьу исыгьэх. Ащ ишыхьат 1641-1666-рэ ильэсхэм зеклолэу Эвлия Челеби мы адыгэ цыф льяпкьыр апэ дэдэ Анапэ илэгьо-блэгьухэм

³ Джырэ орфографиэу адыгабзэм илэм тетэу скобкэ хьураемэ адэтэу цлэхэр кьэтыгьэх.

зэрашыпсээрэр зэрэхигьэунэфыкыгьагьэри. Заохэмрэ тэлаохэмрэ зэклэ пломи хьунэу цыф лъэпкъэу нэбгырэ минитф хьуцтыгьэр ахьыгь. 1883-рэ ильэсым хэгьаклэхэу нэбгырипшл къэнэжыгьагьэр – хьульфыгьэу нэбгыриблырэ бзыльфыгьэ нэбгыришрэ. Гущылэу хэгьаклэхэр зыфилорэм клахэм щылэ хэгьэгу мэхьанэр къиклэу зылохэрэ шлэныгьэлхэр щылэх. Мыр гущылитлоу зэхэтэу еплых: хэгь (эгу) + клы (клах). Хьытыкурэ Адалэрэ хыгьэхьунэныкьоу⁴ Темэн (Тамань) хы Шлуцлэ дзэм ыубытыным ыпэклэ ячыплагь. Хьытыку ыломэ хы кьогьум кьодзагьэхэу кьос зыфилу (Меретуков, 1994, стр. 9). Адалэхэм хьытыкукли адыгэхэр яджэщтыгьэх. Адалэм къиклырэр джырэклэ хэти ыгьэнэфагьэп. Мэклэ-маклээ нэтхьуаджэ адыгэ лъэпкъым хэклоклэжыгьагьэхэу тарихьым хегьэунэфыкы.

Ижьырэ зэманым нахьыбэмклэ цыфхэм псэуплэу кьыхахьщтыгьэр псыхьо лушьохэр арыгьэ. Нэмыклрэ чыплэхэм ялытыгьэмэ мыхэм апэу цлэхэр афаусыгьэнхэкли хьун. Псыхьуацлэхэр цыф гьэсагьэхэм зэрагьэшлагьэх, зэхафых, зэфэхьысыжьхэр ашых. Цыф лъэпкъым къыкыгьэ тарихь гьогу кыхьэм изэгьэшлэнклэ ахэм къапкъырыкыгьэ шлэныгьэхэр лэубытыплэшлэ мэхьух. Дунаим изытет зэхьоклыныгьэхэр фэхьухэрэми, шэч зыхэмылыр псыхьомэ ялэгьэ адыгацлэхэм зэхьоклыныгьэ шлагьэ зэрафэмыхьурэр ары. Псыхьуацлэхэр ильэсишьэ пчьагьэхэм апыщтыгьэ саугьэтых.

Псыхьуацлэхэу (гидронимхэу) шьэм ехьу ижьрэ Адыгэ Хэкум ишьолыр Л.Я. Люлье щыхегьэунэфыкы. Гущылэм пае, псыхьожьыехэу Аше, Дзешь, Копсе ыкли Псезюе зэхэубытагьэхэу зы цлэклэ - «Гоапс е Шехокуадж» зыфилорэмклэ яджэх; Гоайе зыфилорэр зэралэрэр лъэпкъыцлэу (этнонимэу) «гьуае». «Пшад» зыфилорэр псыхьо ыкли Геленджик икьыблэ лъэныкьоклэ гьээзэгьэ кьуаджэ. Мы псыхьом фэшьхьаф цлэу илэр Дуаб. Тарихьым къызэрилорэмклэ мы клэир зитлысыплэу щытыгьэхэр адыгэ лъэпкъэу нэтхьуаехэр ары. Шлэныгьэлэжьэу Клокло Джамалдин зэритхьырэмклэ мы чыплацлэм ыльапсэр -пш зыфилорэ лахьэу адыгабзэмрэ абхьазыбзэмрэ япсыхьуацлэхэм бэрэ къахафэрэр ары. «Пша» зыфилорэм грузиныбзэм мэхьанэу щырилэр «чым къычлэрэ псынэклэчь». «Пше» - хы Шлуцлэм хэльэдэжьрэ псыхьо (Коков, 1974, стр. 77).

Япчьагьэклэ мыбэ дэдэми тыналэ зытетыздагьэхэм ащыщ чыплацлэхэу (топонимхэу) Л.Я. Люлье изтнографие лофшлагьэхэм къахэдгьэщыгьэхэм. Ахэм ащыщых Туб, Псезюе, Тагапс, Анапа, Себеркуасха, Детляев, Вуордебуадж, Тугупсикуй, Атсейниб, Бебеколаге, Кабертай-Туадж, Недийапчь (Люлье, 1991, стр. 41). Мы чыплацлэхэм ащыщхэр непэ къызнэсыгьэми адыгабзэм кьыхэнагьэх, хы лушьо шапсыгьэхэм ячыплэрысых. Щэхаплэ къыщегьэжыагьэу Туапсэ шлоклэу кьушхьэм хэпхьагьэхэу шапсыгьэ чылэхэр къэнэжыгьэх. Мэрэтыкьо Кьасым илофшлагьэхэми игьэклотыгьэу мыхэмэ ягугьу къыщешлы. Гущылэм пае, Тхьагьапшь хы Шлуцлэ лушьом лус шапсыгьэ чыл. Ар псыхьоу Псышлуапэ иджабгьу нэпкъ лус. Чылэм ллакьоу Тхьагьапшьэхэм е, нэмыклэу къэплон хьумэ, Тхьагьапсэхэм ацлэ ехьы. (Меретуков, 1994, стр. 36)

Хы Шлуцлэ лушьом лут къалэхэм бзэ зэфэшхьафхэмклэ къалохэу цлэхэр ялэх. Гущылэм пае адыгабзэклэ, тыркубзэклэ, урысыбзэклэ. Зэрэхагьэунэфыкырэмклэ, нэмыклрэ бзэхэм къахэкыгьэ цлэхэм анахьы адыгацлэхэр пстэумэ анахьыжьхэу ары. Чыплэхэм адыгацлэхэр афэзышыгьэхэр адыгэ лъэпкъышхоу егьашлэми хы лушьом щыпсэуцтыгьэ шапсыгьэхэр арых. Мыщ ишыхьатэу Люлье итхыгьэхэми къахафэу Мэрэтыкьо Кьасым илофшлагьэхэр

⁴ Адыгабзэм иклахэ кьэлуаклэклэ хыгьэхьунэныкьоу зыфилорэ гущылэр джырэ гущыалэхэм зы гущылэклэ зэпытэу тхыгьэу къаты. Гущ.пае.: Çerkezce-Türkçe Türkçe-Çerkezce Sözlük. TDK Yayınları, Ankara 2023, s.408,678.

ІзубытыпІэ тшызэ джыри зы шысэ. Кьалэу Анапэ итемыр лъэныкьокІэ псыхьожьыеу Анапкэ хым хэлъэдэжьы. Анапэ кьикІырэ мэхьанэр лъэшэу зэтыралукы. Ар тыркубзэм кьыхэкІыгъэу ана (ны), пай (лахь) зыфилорэ мэхьанэр езытхэри щыІэх. НэмыкІхэм Анапэр абхъаз гушыІэу «Іэ» зыфилорэм кытекІыгъэу алытэ. Кьалэр зыдэщыс нэпкь хьурэе дысым итеплэ ланэм фэдэу ынэзхэр хьураеу зэрэщытым тырахи, чыплацІэм Іанэ нэз мэхьанэр кьикІэу зылытэхэри щыІэх. Фэшъхьафрэ цыф гьэсагьэхэм мы гушыІэр тіо зэхэтэу алытэ: Ана-пэ. Апэрэ гушыІэм кьикІырэр джыри мыгьэнэфагъэу аІо, ятІонэрэ гушыІэу «пэ» зыфилорэр адыгэ гушыІэ шыпкьэу зэрэщытым хэти щэч фырилэп ыкІи ащ имэхьанэ «псы хэлъэдэжьыпІ» зыфилорэм рапхы. Анапэ лъэхьэнэ зэфэшъхьафхэм цІабэ зэблихьугь. Тиилъэс лыытакІэ ыпэкІэ я V-рэ лІэшІэгъум мыщ кьалэ шытыгь, ау цІэу илагьэр кьашІэжьырэл. Нэужым ащ Синд кьухьэтедзапІ ралощтыгъэ, етІанэ Горгипия цІэу илагь. 1783-рэ ильэсым пытапІэу Анапэ тыркухэм аштагь. 1823-рэ ильэсым урыс-тырку заом зыщытекІохэ уж Анапэ Урысыем иеу хьугъэ. Анапэ иІэгьо-блэгьухэм адыгэ чылагьохэр кьалунэжьыгьэхэл. Шапсыгъэ лъэпкьхэу жанэхэр, дэльашьохэр, хэгьакІэхэр, нэтхьуаджэхэр Анапэ ичыналъэхэм ащыпсэуштыгьэхэу литературэм хагьэунэфыкы. Адыгэ чыплацІэу Анапэ районым узщырихьылІэн ыІгьэкІыштхэм ащыщых кьуаджэхэу (урысыбзэкІэ: станица) Нэтхьуай, Остыгьай, псыхьожьыеу Сэнап нэмыкІхэри. ПсыхьуацІэхэмрэ псыхэлъэдэжьыпІэмрэ (пэ) зэгуахьэхэи, чылэгьуацІэ е кьэлацІэ хьугьэхэу адыгабзэм чыплацІэ бэу хэт (Меретуков, 1994).

Тубэ зыфилорэ цІэр тыркубзэм кьыхэкІыгь, имэхьанэр кьушъхьэ чыпІ. Джэджэ мэз итемыр лъэныкьо дае чыгхэр кьэбэкІэу кьызэрэщыкІыштыгьэхэм кьыхэкІэу Дэялэ ралощтыгъэ. ПкьыгуацІэхэм ягушыІэгьэпс нэшанэкІэ укьекІуалІэмэ гушыІэу дае ыкІи лъэпсахэу -лэ зыфилорэхэм мы цІэр кьагьэпсэу еплъыкІэ щыІ. Лингвистикэ этногенетикэ Іофыгьохэм анэмыкІэу кавказыбзэхэм яушэтакІомэ тарихь-культурэ упчІэхэри зэхафых. Лъэпкьым кьыкІугъэ тарихь гьогур, шэн-хабзэу илагьэхэр, нэмыкІ лъэпкьэу зыІукІагьэхэр бзэм кьыгьэлъэгьон еІгьыкы. ЧыплацІэхэм лъэпкьым итарихь зэбгьэшІэным пае мэхьанэшхо яІ.

Адыгабзэм хэт цІэхэм язэгьэшІэн (ономастикэм), яушэтын Іофыгьо кьин кьэзышІхэрэмэ ащыщ тхыгъэ кьэкІуапІэхэр зэрэщымыІэм ыкІи тхыгьабзэ ныбжьыкІэхэм ар зэрэщыщым. Ащ кьыхэкІыкІэ сыд фэдэрэ тарихь саугьэти, цІэхэм ягугьу кьызщашІхэрэм мэхьанэ яІ.

Шэныгьэлэжьэу Унэрэкьо Мирэ кьызэритхырэмкІэ адыгэхэм динэу алэжьыштыгьэхэр: тхьабэ диныр (политеистик), чыристан диныр ыкІи ислъам диныр. Дин зэмылІэужыгьоу адыгэхэр зэрыгьуазэщтыгьэхэм яІэужхэр щыІакІэми хабзэми кьахэнагьэх (Унэрэкьо, 2020, s. 263).

Люлье итхыгьэхэм тхьацІэхэу (теонимхэу) кьахафэхэрэр Созерищ, Ахын, Мезитх, Тлепс, Хятегуащ, Тхагалейк (Люлье, 1991, стр. 32-34) нэмыкІхэри. Тхьабэ диным иІгьэхьан адыгэхэм яІэгъэ тхьэ зэфэшъхьафхэм мыхэр ацІэх. Іофэу, хьызмэтэу ахэр зыпылыгьэхэм язырызыгьоу тхьэхэр яІэхэу алытэщтыгъэ. Тхьабэ диным кьыкІэныгьэмэ ащыщых ижьрэ тхэлъэлухэр.

Огьу хьоу, е уз бзаджэ кьэжьэмэ, чылэм дэс цыфхэр кьыдэкІхэти кьурмэн ашыштыгъэ, Тхьэ еІгьэлущтыгьэх ошх кьещхынэу, узыр уцужьынэу. Анахьэу тхьэлъэлухэр зэпхыгьагьэр гьэрэ кІырэ язэблэкІыгьоу, чыгум дэлэжьэнхэ фаеу зыхьурэмрэ, алэжьыгьэр

зыщаугъоижьрэ лъэхъанымрэ. Созэрэщ итхьэльэу лэжыгъэ лухыжыгъом тэфэу ашыщтыгъэ. Тхьагъэлыджыр лэжыгъэм, гьомлапхъэм и Тхьэу алтыгъэ. Былымхъуным епхыгъэ тхьэхэр Ахьырэ Емыщрэ. Чыгум, уашьом, тыгъэм, мазэм, хым, псым, псэушьхьэхэм, псэ зыпымыт пкыгъохэм япхыгъэгъэ дунэеплтыклэхэр лэжьэклэ-псэуклэу ижьэклэ адыгэхэм ялагэхэм кыпкырыкыгъэх. Тхьэльэуэхэр кьэклоштым, цыфым ищылаклэ зэгъээфэгъэным телажьэх (Унэрэко, 2020, стр. 251).

Исламыр адыгэхэм ядин шыпкэ зыхьугъэр я XVIII-XIX-рэ лэшлэгъухэм якъежап. Апэу ар зэрагъэштагъэхэр нэтыхъуаехэр ары. Ахэмэ ячлыгу тыркүмэ рашыхьэгъэ кьалэу Анапэ ислам диныр лъагъэклотэнымклэ гупчэ хьугъагъэ. Адыгэ чыгум мэщытхэр шашыхи, тырку ефэндхэр жьугъэу кьахэхьэгъагъэх. Адыгэхэм Кьурлан еджэхэрэр, ефэнд гъэсагъэхэр кьахэклыгъэх. Къэбэртаехэм, бэслынэйхэм, бжъэдыгъухэм, клэмгуехэм ислам диныр апэрэу аштагъ. Ауж дэдэ – шапсыгъэхэм, убыххэм, абдзахэхэм.

Люлье илофшлагъэхэм ащ нэмыклэу кьахэтэгъэщы адыгэмэ яэпос шыщ Нарт зыфилорэр, скандинав лъэпкыхэм яхьышгъэ тхыгъэхэм кьахафэрэ герой иныжъэу Нор; адыгабзэм и «Тхьэ» гущылэмрэ нэмыщыбзэм шыщ «Thor» - шыблэмрэ пчыклэмрэ ятхь зыфилохэрэмрэ зэрэзэпигъэуцухэрэр (Люлье, 1991, стр. 36). Ау мы упчлэм хэушьхьафыкыгъэ зэхэфын ищыклагъ. Ахэмэ анэмыклэу адыгабзэм кьахафэрэ гущылэу «джор» къащ зимэхъанэр грузиныбзэм кьызэрэхэклыгъэр хегъэунэфыкы. Шлэныгъэлэжъэу Унэрэко Мирэ етхы джорэ тхьальэур чыристан диным ильэужмэ зэрашъыщыр ыкли ар ильэсыклэм зэрэпхыгъэр (Унэрэко, 2020, стр. 250). Адыгабзэм шагъэфедэрэ мэфациэхэу бэрэскэшху, бэрэскэжъый гущылэлапсэу ялэр бэрэскэ, чыристан диным епхыгъ, имэхъанэр нэкл зыфилу (Люлье, 1991, стр. 35).

«Урыс-адыгэ гущылалъэм» зы хэгъэгуцлэ кьыдэхьагъэу кьыхэдгъэщыгъ: Египет – Мысыр (Люлье, 1846, стр. 61); лъэпкыщцэу плы кьыдэхьагъ. Ахэр англиз «инджылыз», эрмеле «ермэл», гифють «джурт», лемце «нэмыц» (Люлье, 1846, стр. 1,2,61,123).

Адыгэ бзэшлэныгъэмклэ мы материалхэм осэ гъэнэфагъэ ял. Тэ тимафэхэмкли адыгабзэр теориемкли ыкли тарихымкли укьеклуалэзэ зэгъэшлэгъэнымклэ ренэу шлэныгъэ лофшлагъэу ахэр кьэнэжы. Адыгабзэхэм ятарихь зэзгъашлэхэрэмкли сыдигъуи шлогъэшхо зилэ лофшлагъэхэу кьэнэжыщтых.

Сыд фэдэрэ лъэхъани бзэр уахьтэм итхьдэлуат, иджэпсалъ. Хэтрэ цыф лъэпкы ыбзэ, икультурэ кьызэриухъумэщтым дэлажъэ. Мыщ ехьыллэгъэ шысэхэр, Японием 1980-рэ ильэсхэм ыклэм хыгъэхъунэу Хоккайдо чыплэрысмэ абзэу «айну» зыфилорэм нэбгырий нылэп рыгущылэжыщтыгъэр. Джырэ уахьтэм мы бзэм зырагъэужыжыгъ: айну музей агъэпсыгъ, ныбжыкылэхэм курсхэм бзэр шызэрагъэшлэн альэкышт. Кельтыбзэм идиалектэу «корник» зыцлэу 1777-рэ ильэсым кьэмынэжыгъагъэм нэбгырэ мин фэдиз Англием ятлонэрэ бзэу шырэгущылэх (Tsunoda, 2005, s. 18,198; Намитокова, 2007, стр. 6). Тэри тыбзэ кьызэтэдгъэнэным, хэхъоныгъэхэр едгъэшлыным пае мыхэр шысэ тфэхъун фаех.

Мы аужрэ лъэхъаным бзэхэм язэгъэшлэн, якъэухъумэн лофыгъошхоу кьэтэджыгъэмэ ащыщ. А лофыгъом изэшлохын непэ тэри тыхэлажъэ. Адыгэ республикэм непэ ныдэльфыбзэр кьэралыгъуабзэу шытил. Адыгэ кьэралыгъо университетым хэушьхьафыкыгъэ факультет шырилэу шырагъаджэх. 2013-рэ ильэсым щегъэжыагъэу Дюзджэ университетым кавказыбзэхэмрэ якультурэхэмрэ икьутамэ адыгабзэр шызэрагъашлэ. Адыгабзэм иегъэджен

кыыхиубытэхэрэм ащыщ ащ къешлэкыгыэу бзэм итарихъ, бзэшлэныгэм иуцун гьогоу кыыкыгэр, кавказыбзэхэр зыфэдэхэр, ахэр зэрэфыщыт шыкылэхэр. Адыгэ зэхэубытэгэ гушылэхэм (лексикэм) ыльэныкыоклэ укыиклмэ, адыгабзэм кыыхэкыгыэ гушылэхэм адрэ бзэхэм ягушылалэ кьагыэбаигъ. Бзэм, литературэм, тарихыым яхыылэгэ тхыльхэр, ушэтынхэри дгъэфедэхэзэ дерсхэр еджакломэ апае зэхэтэщэх. Адыгабзеклэ едэлун гушылэн зыфилорэ дерсым щыдгъэфедэрэ текстхэм, адыгабзэм илексикологии зыфилорэ дерсым илахэ щыщэу цэхэм якъэхьуклэрэ язэхьокыкыкларэ яхыылэгэ тарихыым тытегушылэ зыхьуклэ мыш фэдэ материалхэр ахэтэгъахьэх. Зэрагыашлэрэм шыуагыэу кьахьырэр еджаклохэр адыгабзэм, лъэпкъ шлэныгэм, культурэм хэшылкы фырялэу зэригыасэхэрэр ары.

Литатурэр:

Tsunoda, T. (2005). *Language endangerment and language revitalization (Trends in linguistics. Studies and monographs; 148) 2005*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG: D-10785.

Блягыз , З. У., & Тхаркахо, Ю. А. (2002). *Адыгейские имена и фамилии*. Майкоп: ГУРИПП «Адыгея».

Коков, Д. (1974). *Адыгская (черкесская) топонимия*. Нальчик: Эльбрус.

Люлье, Л. (1846). *Словарь русско-черкесский или адигский, с краткою грамматикою сего последнего языка*. Одесса: Городская типография.

Люлье, Л. (1991). *Историко-этнографические статьи*. Киев: Уо мшк мадр.

Меретуков, К. (1994). *История адыгейских названий*. Майкоп: Адыгейское реаспублик. Кн. Изд-во.

Намиитокова, Р. (21 Фев. 2007 г.). Связующая нить времен и народов. *Советская Адыгея*, стр. 6.

Суперанская, А. (1973). *Общая теория имени собственного*. Москва: Наука.

Унэрэкьо, М. (2020). *Адыгэ хабз*. Мыекьуапэ: Качествэр.

Услар, П. (1887). *Этнография Кавказа. Т. I*. Тифлис: Управление кавказкого учебного корпуса.

Чуяко, А. (2015). *Фамилии адыгов и их тамги*. Майкоп: ОАО «Полиграф-ЮГ».

Шьяукьо, А. (16 декабря 1996 г.). Гушылалэм ильэси 150-рэ ыныбжь (О словаре Л.Я. Люлье). *Адыгэ макъ (Голос адыга)*.

Яковлев, Н. (1948). *Грамматика Кабардино-Черкесского литературного языка*. Москва-Ленинград: Академии Наук СССР.